

С.В. Кудін,
кандидат юридичних наук, доцент
(Академія праці і соціальних відносин)

Дослідження кримінального права Київської Русі у працях С.В. Юшкова (до 1946 р.)

Ключові слова: історико-правова наука, наукова спадщина, С.В. Юшков, кримінальне право, Київська Русь.

У період розбудови Української держави, поступового становлення її правової системи актуальним і значущим є звернення вченими уваги до правової спадщини українського народу. В історично-правовому аспекті особливо слід відзначити важливість досліджень у сфері історії вітчизняного кримінального права, зокрема, кримінального права Київської Русі. Значущість таких досліджень пояснюється тим, що у період існування Київської Русі були закладені основні підвалини правових поглядів українського суспільства на сутність провідних понять кримінального права — злочину і покарання. Тому, безперечно, важливим видається об'єктивне вивчення розробок вчених, що присвятили свої праці дослідженню проблем кримінального права Київської Русі.

Слід зазначити, що важливий внесок у формування системи знань із вказаної проблеми зробили не тільки представники дореволюційної або сучасної української історико-правової науки. Об'єктивний підхід до цього питання вимагає визнання того факту, що важливі і ґрунтовні дослідження кримінального права Київської Русі проводились і радянськими істориками права. Зокрема, всупереч жорсткому контролю, адмініструванню, встановленому сталінською тоталітарною машиною, значний внесок було зроблено окремими представниками радянської історично-правової науки у

20-30-х рр. Особливо варто зупинитись на творчій спадщині доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР С.В. Юшкова. Адже завдяки його науковій діяльності багато у чому були закладені основи радянської історико-правової науки. Достатньо сказати, що С.В. Юшкову як вченому-новатору належить заслуга у визначенні предмета науки історії держави і права, розробці методології радянської історико-правової науки, створенні першого підручника з історії держави і права СРСР (який включав нову, відмінну від дореволюційної, періодизацію). Як зазначають С.І. Штамм, О.І. Чистяков, І.Б. Усенко, В.А. Чехович, замість періодизації за центрами політичної влади або династіями, С.В. Юшков пов'язував дослідження історії державно-правових інститутів з етапами змін у виробничих відносинах, соціально-політичному ладі [5, 93; 6, 65; 7, 121]. Специалізуючись, в основному, на вивченні історії держави і права Київської Русі, талановитий вчений запропонував кілька цікавих концепцій: концепцію “дофеодальної” держави, теорію “соціального походження русі”, він визначив хронологічні рамки Київської Русі як феодальної держави, а також встановив умови і механізми переходу від дофеодальної до феодальної держави.

Слід вказати, що С.В. Юшков — видатний джерелознавець: ним було написано

фундаментальні праці з церковного Статуту Володимира, Руської Правди, введено до наукового обігу таке джерело як “Правосудие митрополичье” тощо. Достатньо сказати, що навіть сучасні йому критики С.А. Покровський, А.А. Введенський, В.Д. Месяц позитивно оцінювали наукову діяльність С.В. Юшкова, особливо щодо створення нових підручників. Ними ставилось в заслугу створення першого підручника з історії держави і права СРСР, викладання історії права не догматично, а у зв’язку з історичними умовами, висвітлення історії права не тільки російського народу, але й інших тощо [1, 25; 2, 22; 4, 110]. Дослідження наукового доробку С.В. Юшкова дасть змогу виявити характер, особливості його поглядів, визначити тенденції у формуванні радянської історико-правовою наукою у 20-х — першій половині 40-х років знань про історію кримінального права Київської Русі.

Проблема статті полягає у необхідності визначити змістовий характер та особливості поглядів С.В. Юшкова на історію кримінального права Київської Русі.

Слід зазначити, що історико-правові дослідження, які проводив С.В. Юшков, були предметом вивчення як радянськими, так і сучасними українськими вченими. Зокрема, наукова спадщина вченого, його концептуальні погляди аналізувались у спеціальних статтях А.А. Введенським, В.Д. Месяцем, С.А. Покровським, В.С. Покровським, Л.В. Черепніним, П. Єпіфановим, О.О. Зіміним, С.І. Штаммом, В.А. Смолієм, І.Б. Усенко, В.А. Чеховичем та деякими іншими науковцями. Наукові статті деяких вчених (зокрема, С.А. Покровського, В.С. Покровського, П. Єпіфанова) мали критичний та полемічний характер; як правило, доволі широко обговорювались концепції С.В. Юшкова щодо “дофеодальної” держави, механізмів переходу від дофеодальної до феодальної держави (зокрема, це стосувалось Київської Русі), державності у антив, соціального походження русі, класифікації редакцій Руської Правди та деякі інші проблемні питання. Разом з тим, в історіографії майже відсутнє вивчення поглядів С.В. Юшкова на історію кримінального

права Київської Русі. Відомості, що маємо, є доволі спорадичними, і не дають можливості скласти повноцінний набір знань про змістовий характер та особливості поглядів вченого на історію кримінального права Київської Русі.

Мета статті полягає у визначенні змістового характеру та особливостей поглядів С.В. Юшкова на історію кримінального права Київської Русі. Головним при цьому є розглянути їх через призму, з однієї сторони, теоретико-методологічних поглядів вченого, з іншої — наукових концепцій, що стосувались походження, розвитку і сутності Київської Русі як держави, його джерелознавчих надбань.

Слід зазначити, що проблемні питання історії кримінального права Київської Русі розглядаються С.В. Юшковим у досліджуваній період його творчості у кількох працях. Разом з тим, необхідно відтворити ті методологічні позиції, на яких ґрунтувалось дослідження вченим історії державно-правових інститутів Київської Русі, у тому числі, і кримінального права. Так, у статті “До питання про методологію історії права” (1928 р.) науковець зупиняється на сучасних йому проблемах радянської історико-правової науки: догматизм у вивченні правових норм; співставлення сучасних і найдавніших інститутів; брак досліджень з історії кримінального права тощо [8, 115-117]. Говорячи про предмет історико-правової науки, С.В. Юшков наголошує на необхідності вивчення як внутрішньої, так і зовнішньої історії права: “...Потрібна історія законодавства, законодавчих і юридичних пам’яток...” [8, 120]. У рамках вказаного предмета вчений у стислому вигляді дає схему дослідження правових інститутів, яка класично відображає марксистську методологію: “1) Виробничі відносини; 2) Політична надбудова; 3) Правові відносини; 4) Правовая идеология; 5) Норма” [8, 122].

Зазначена схема була впроваджена С.В. Юшковим при конкретному дослідженні кримінального права Київської Русі. Так, у праці “Руська Правда” як кодекс руського феодального права” (1939 р.) він

одним з перших у радянській історико-правовій науці поставив питання щодо комплексного вивчення Руської Правди, а, отже, і кримінального права. У зв'язку з цим він зазначає, що дослідник, вивчаючи Руську Правду, "...повинен вивчати основні її постанови в Київській державі в зв'язку з боротьбою класів, що розгорталася, ... повинен вивчати текст "Руської Правди" в його розвитку, рішуче долаючи навички формально-догматичного підходу до вивчення юридичних пам'яток... при вивченні "Руської Правди" необхідно застосування двоякого роду аналізу: філологічного й історико-юридичного" [9, 73].

Грунтуючись на марксистсько-ленінському вченні про суспільно-економічні формації, фактично єдиною причиною розвитку кримінального права він вважає генезис виробничих відносин, розвиток процесу феодалізації і зростаючу класову боротьбу. Як зазначає В.С. Покровський, С.В. Юшков "...вивчає "Руську Правду" не формально догматично, а на фоні соціально-економічної історії Київської Русі" [3, 654].

Але своєрідність і наукову неповторність цієї схеми додавали основи теорії С.В. Юшкова про "дофеодальний період" (IX-X ст.) (правда, у сформованому вигляді вона постала у повоєнний період) та концепція про "соціальне походження русі". Як вважає С.В. Юшков, "русь" — це не етнічна, а соціальна група у середовищі східного слов'янства. У праці "До питання про походження русі" (1941 р.) вчений вказує, що "русь" як соціальна група виділяється у період розкладу первісного ладу у східних слов'ян (друга половина VIII-IX ст.) [10, 153]. До "русі" він відносить наступні соціальні прошарки: князі, дружинники, родо-племінна знать, дрібні торговці, ремісники, маси міського люду, вихідці з громад, що розкладались (ізгої). Лише згодом, коли Київ підкорив всі інші групи русі та племена східних слов'ян, "...назва "Русь" зробилась політико-географічною назвою" [10, 155]. Логічним продовженням думки С.В. Юшкова є його твердження, що у "русів" складається своя система права, "що ж

стосується слов'ян, які ще жили первісними общинами, то в них продовжували діяти родові звичаї" [9, 81].

На прикладі історії кримінального права Київської Русі С.В. Юшков показує розвиток права, зміну джерел права, пов'язує це із становленням феодальних відносин, класовою диференціацією. Він виділяє кілька етапів такого розвитку. На першому (період укладення русько-візантійських договорів X ст.) відбувається становлення системи руського права. Як зазначає вчений, „Оскільки князя юрисдикція не була розповсюджена на всю масу населення, природно, що основна маса слов'янських общинників жила на основі родових звичаїв, "на поконі". Замість композицій там панувала родова помста" [9, 82].

С.В. Юшков протиставляє систему „руського" права і родові звичаї слов'янських племен. Він вказує, що у русичів у зазначений період "...кровна помста стала уже обмежуватися" [11, 57]. Такий висновок підтверджується С.В. Юшковым вивченням ним конкретних норм договорів Олега та Ігоря (912 та 945 рр.). Так, він зазначає, що у договорах є вказівка на існування "закона руського", а статті про вбивство та спричинення тілесних ушкоджень містять обмеження помсти: якщо вбивця, що має майно, втече, то найближчий родич вбитого має право на частину цього майна як компенсацію; за удар мечем винний підлягав грошовому стягненню у 5 літрів срібла. Як справедливо робить висновок вчений, "...руське право передбачало вже в той час горошові стягнення за нанесення удару" [12, 23].

Наступним етапом у розвитку кримінального права є реформа князя Володимира Святославича (кінець X ст.) у сфері кримінально-правових відносин. Цю реформу С.В. Юшков пов'язує з подальшим генезисом феодальних відносин, необхідністю посилення захисту життя і майна феодалів: "...Феодальна влада має тепер потребу в перегляді норм звичаєвого права, що склалися в дофеодальний період Київської держави й у встановленні норм феодального права" [9, 83]. Якраз князя Володимира С.В. Юшков і відносить до тих

реформаторів, хто спробував замінювати правові звичаї князівським законодавством (як відомо, князь замість стягнення віри за вчинення розбійних нападів ввів смертну кару, але через ряд причин невдовзі повернувся до старої вірної системи).

Подальший розвиток кримінального права Київської Русі вчений пов'язує з виданням Руської Правди. Зокрема, важливою віхою цього процесу є видання Правди Ярослава, офіційного збірника, створеного у 30-х роках XI ст. Як вважає С.В. Юшков, джерелами Правди Ярослава були звичаєве право русів і законодавство Ярослава, а причиною видання — поглиблення процесу феодалізації [9, 83-84; 11, 88; 13, 35].

На думку С.В. Юшкова, важливою подією у становленні феодального права-привілею є видання Правди Ярославичів. Прояв цього права він вбачає у стягненні подвійної віри за вбивство князівських слуг і зменшенні покарання за вбивство смерда [9, 84].

На погляд С.В. Юшкова, поглиблення розвитку феодальних відносин у Київській Русі призвів, до видання Просторової Правди, яка, за твердженням вченого, поділялась на дві самостійні частини — Статут Ярослава та Статут Володимира Мономаха. Як зазначає С.В. Юшков, “Коротка Правда містила лише норми “уголовного” і судового права. В ній відобразились тільки елементи феодального права...” [9, 85]. Натомість, у Статуті Ярослава, основними джерелами якого С.В. Юшков називає князівські постанови і судові рішення, зафіксовані норми, що посилюють захист життя і майна феодалів. До таких норм вчений відносить стягнення подвійної віри за вбивство боярина, княжого мужа, їх слуг, скасування родової кровної помсти, встановлення за найбільш тяжкі злочини “потокі і пограбування”, збільшення кількості об’єктів охорони, посилення уваги до злочинів проти власності [9, 86].

Статут Володимира Мономаха є, на думку С.В. Юшкова, заключним етапом у розвитку феодального права-привілею у Київській Русі. Причиною його видання науковець вважає посилення експлуатації

феодално залежного населення, зокрема, лихварями своїх боржників і, відтак, зростання класової боротьби [9, 87]. Після повстання 1113 р. Володимир Мономах намагався пом’якшити положення селянства і міських низів — закупів і холопів: у Статуті це відобразилось у забороні у деяких випадках перетворювати закупів в “обельных” холопів, в уточненні відповідальності закупів за втрату речей кредитора тощо.

На наш погляд, з 1940 р. починається важливий етап у науковій діяльності С.В. Юшкова — він систематично готує підручники та навчальні посібники з історії держави і права СРСР. Важливу їх частину займає історія державно-правових інститутів Київської Русі, значне місце відведено і характеристиці основних понять та інститутів кримінального права. Якщо до 1940 р. вчений, в основному, обґрунтовував причини, фактори та умови розвитку кримінального права Київської Русі, то у підручниках і навчальних посібниках міститься розгорнутий аналіз інститутів кримінального права.

Як видно з аналізу навчального посібника з історії держави і права СРСР (1944 р.), С.В. Юшков доводить, що у договорах русів з греками X ст. зафіксоване змішане право — візантійське та руське, причому вчений високо оцінює стан розвитку руського кримінального права. Він зазначає, що русичам були відомі такі види злочинів як вбивство, спричинення тілесних ушкоджень, крадіжка, розбій тощо. Система покарань, як справедливо стверджує С.В. Юшков, включала родову післясудову помсту, викуп за вбивство, грошові стягнення за нанесення побоїв, спричинення поранення або вчинення злочинів проти власності [12, 22-23].

Як вважає С.В. Юшков, руське кримінальне право отримало свій розвиток у нормах Руської Правди та інших джерелах права Київської Русі. Стосовно поняття злочину він визначає кілька характерних моментів у його розвитку:

1. Відсутність різниці між кримінальними і цивільними правопорушеннями.
2. Домінування матеріального розумін-

ня злочину — “обіди”. Разом з тим, у церковних статутах Володимира та Ярослава прослідковується і формальний погляд на злочин.

3. Суб’єктами злочину визнаються феодалі, феодально залежні селяни та міські люди, раби ж і холопи відповідальності не несли.

4. Руська Правда містить статті про співучасть, розрізняє вбивство залежно від форми вини, розрізняється також замах і закінчений злочин [11, 93; 12, 56-57; 13, 47].

Характеризуючи види злочинів і покарань, С.В. Юшков не зупиняється лише на нормах Руської Правди, але аналізує й інші джерела — церковні статuti, літописні повідомлення. Він доходить висновку, що у кримінальному праві Київської Русі існували такі види злочинів як злочини проти князівської влади (повстання, зрада), злочини проти особи (вбивство залежно від форми вини, спричинення тілесних ушкоджень, образа честі словом і дією), різноманітні злочини проти сімейних відносин і моралі, церкви, злочини проти власності (крадіжка, розбійний напад, підпал, пошкодження майна) [12, 59-61; 13, 49-52].

Значну увагу С.В. Юшковим приділено характеристиці системи покарань, причому, як вважає вчений, саме у цій системі найвиразніше виявилось феодальне правопривілей: “Одним з основних принципів цього права є неоднаковий підхід до захисту інтересів феодалів і феодально залежного селянства. Особа та майно холопів цим правом взагалі не захищались” [12, 56].

Особливо цей принцип виявився, на думку С.В. Юшкова, при стягненні грошових штрафів: за вбивство князівського “мужа” — подвійна віра, за вбивство вільної людини — 40 гривен, князівського холопа — 12 гривен, смерда — 5 гривен. У системі грошових штрафів вчений виділяє також “продажу”, що надходила князю, “головництво” — винагороду родичам вбитого, та “урок” — винагороду потерпілим за інші “обіди”.

Серед інших видів покарань С.В. Юшков називає специфічний “поток і пограбування”, під яким розуміє конфіскацію майна

злочинця і перетворення його разом із сім’єю у раба. Кровна помста, яка існувала при Ярославі, його синами була скасована; як вважає вчений — під впливом вимог класу феодалів [12, 58]. З видів покарань, що не містились у Руській Правді, С.В. Юшков називає ще смертну кару, (як доказ він наводить літописні повідомлення), а також покарання, що застосовувались церквою і були пов’язані з різними видами каліцтва [12, 58; 13, 48].

Слід також розглянути і погляди С.В. Юшкова щодо подальшої долі кримінального права Київської Русі. У загальному вигляді ці погляди впливають із концепції, яка була розроблена радянською історичною та історико-правовою науками, що “...Київська держава є колыска трьох народностей — української, білоруської і російської” [11, 81]. Відтак, Руська Правда та деякі інші джерела кримінального права справили свій вплив на розвиток кримінального права у наступні періоди. Зокрема, С.В. Юшков вважає, що у Литовському князівстві певний час діючим джерелом права була Руська Правда, вона справила вплив на формування норм Судебника Казимира 1468 р., Литовського Статуту [13, 99-100; 14, 7-8].

Відповідно до поглядів С.В. Юшкова норми кримінального права Руської Правди справили свій вплив і на такі джерела як Псковська судна грамота, Двинська статутна грамота [15, 14, 22-23, 35]. Більше того, як зазначає вчений, “в Московському князівстві навіть тоді, коли воно зробилось центром об’єднання руських земель, Руськая Правда в ти чи інших частинах продовжувала зберігати свою дію” [15, 34].

Слід відзначити, що С.В. Юшков вбачає вплив норм Руської Правди та деяких інших пам’яток не тільки на джерела кримінального права Литовсько-Руської держави, Речі Посполитої, Псковської землі та Московської держави. Проведене ним дослідження у праці “Правосуддя митрополітче” (1928 р.) дозволило зробити йому висновок про вплив Руської Правди та церковного Статуту Ярослава на норми кримінального права, що містились у цьому

джерелі. На думку С.В. Юшкова, пам'ятка була утворена у другій половині XIII — першій чверті XIV ст., а факт її існування "...заповнює той провал, який існує стосовно джерела права між Руською Правдою, з одного боку, і Судебником 1497 г., Псковською та Новгородською судними грамотами, з іншого" [16, 344].

Таким чином, із сказаного вище можна зробити наступні висновки:

1. Змістовий характер поглядів С.В. Юшкова на історію кримінального права Київської Русі визначається кількома теоретико-методологічними установками вченого. До них слід віднести: застосування марксистської методології, що передбачала вивчення суспільних явищ через призму розвитку виробничих відносин, політичної надбудови, класової боротьби; комплексність вивчення джерел кримінального права Київської Русі (Руської Правди, церковних статутів Володимира та Ярослава тощо), тобто їх філологічне та історико-юридичне дослідження.

2. Складовими концептуальними поглядами С.В. Юшкова на історію кримінального права Київської Русі є: залежність розвитку кримінального права від генезису виробничих феодальних відносин, зростання класової боротьби; етапність розвитку кримінального права, яка включала періоди становлення (IX–X ст.) та розвитку (XI – початок XII ст.); відображення цього процесу у джерелах кримінального права, тому, наприклад, кожна частина Руської Правди (Правда Ярослава, Правда Ярославичів,

Статут Ярослава, Статут Володимира Мономаха) містила нові норми кримінального права; формування кримінального права Київської Русі як права суто феодального, із закріпленням у нормах джерел права привілею, що знайшло відображення, у першу чергу, у системі покарань; обґрунтування положення про високий рівень розвитку кримінального права Київської Русі (наявність, крім матеріального, і формального розуміння поняття злочину, відображення у нормах форм вини, співучасті, стадій вчинення злочину, розгалуженість видів злочинів, залежність виду покарання від тяжкості вчиненого злочину); вплив норм кримінального права Київської Русі на кримінальне право Литовсько-Руської держави, Речі Посполитої, Псковської землі, князівств Північно-Східної Русі, Московської держави.

3. Особливість поглядів С.В. Юшкова полягає у спробі вченого розглядати історію кримінального права Київської Русі через призму теорії "дофеодальної" держави та концепції "соціального походження русі". Це передбачало, що основу кримінального права Київської Русі складало кримінальне право русичів як окремої соціальної групи, сформованої у міських центрах. Становлення руського кримінального права відбувалось у дофеодальний період (IX – X ст.), істотно відрізнялось від родових звичаїв східних слов'янських племен, свого ж розвитку набуло у феодальний період (XI – початок XII ст.).

Список літератури:

1. *Введенський А.А.* Рецензія // Революційне право. — 1941. — № 4.
2. *Месяц В.* Рецензія // Советская юстиция. — 1941. — № 6.
3. *Покровский В.С.* Очерк общественной и научной деятельности проф. С.В. Юшкова // Юшков С.В. История государства и права СССР. — М., 1961. — Ч. 1. .
4. *Покровский С.* Рецензия // Советское государство и право. — 1940. — № 12.
5. *Усенко І.Б., Чехович В.А.* Біля джерел радянської історико-правової науки // Вісник Академії наук УРСР. — 1988. — № 5.
6. *Чистяков О.И., Штамм С.И.* Основоположник науки истории государства и права СССР // Вестник Московского университета. Серия: Право. — 1988. — № 2.
7. *Штамм С.И.* Советские юристы — ученые и педагоги. С.В. Юшков (1888 — 1952 гг.) // Советское государство и право. — 1979. — № 4.

8. **Юшков С.В.** К вопросу о методологии истории права // Записки научного общества марксистов. — 1928. — № 1.
9. **Юшков С.В.** “Русская Правда” как кодекс русского феодального права // Проблемы социалистического права. — 1939. — № 4-5.
10. **Юшков С.В.** До питання про походження Русі // Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР. — 1941. — Т. 1.
11. **Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К.** Історія України / Під ред. М.Н. Петровського. — Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. — 330 с.
12. **Юшков С.В.** Учебное пособие по истории государства и права СССР. — М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944. — В. I-II: Общественно-политический строй и право Киевского государства. — 62 с.
13. **Юшков С.В.** Конспект лекций по истории государства и права СССР. — М.: Издание Всесоюзной заочной правовой академии, 1940. — 308 с.
14. **Юшков С.В.** Учебное пособие по истории государства и права СССР. — М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. — В. IV: Общественно-политический строй и право Литовского государства, кавказских государств и государств Средней и Центральной Азии. — 55 с.
15. **Юшков С.В.** Учебное пособие по истории государства и права СССР. — М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. — В. III: Общественно-политический строй и право феодальных княжеств (XI–XV вв.) и русского государства в период превращения его в централизованное (до середины XVI в.). — 55 с.
16. **Юшков С.В.** Правосудие митрополичье // Труды выдающихся юристов / Отв. ред. О.И. Чистяков. — М.: Юрид. лит., 1989.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются характер и особенности взглядов С.В. Юшкова на историю уголовного права Киевской Руси.

В своих работах С.В. Юшков обосновывал зависимость развития уголовного права от генезиса производственных феодальных отношений, доказывал этапность его развития, которая включала периоды становления (IX – X ст.) и развития (XI – начало XII ст.), и отображение этого процесса в источниках уголовного права, обосновывал тезис о формировании уголовного права Киевской Руси как права феодального, что нашло отображение в системе наказаний. Особенность взглядов С.В. Юшкова состоит в попытке ученого рассматривать историю уголовного права Киевской Руси в контексте разработанной им теории „дофеодального” государства и концепции „социального происхождения руси”.

SUMMARY

The nature and peculiarities of S.V.Ushkov views on the history of the criminal law in the Kiev Russ is studied in the article.

In his works S.V.Ushkov based his arguments on facts of dependence of the criminal law development from the genesis of the feudal productive relations, proved its development stages which included the period of growing (11 – 10 centuries), the development (11 – the beginning of 12 centuries) and the reflection of this process in the criminal law sources, based his arguments on the facts of forming of Kyiv Russ criminal law as a feudal law which was reflected in the punishment system. The attempt to study the history of the Kyiv Russ criminal law in coexisting his elaborated theory about the “pre-feudal” state with “the social origin Russ” conception are the main peculiarities of S.V.Ushkov views.

Рекомендовано кафедрою теорії та історії держави і права

Подано 31.01.08